

Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben

A középkori magyar liturgia regensburgi kapcsolatai

(jelige: croaticus)

A dolgozat lezárása: 2014. december 28.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
A római rítus kutatásának módszertana.....	3
Szakramentáriumok.....	6
Magyar szakramentáriumok, korai misekönyvek.....	9
Szent Margit-szakramentárium.....	9
Pray-kódex.....	11
Németújvári misszále.....	12
A temporálék összehasonlító elemzése.....	13
Az egyházi év.....	13
Missalia-projekt.....	13
Kiindulás.....	14
II. Henrik császár szakramentárium.....	15
A temporálék összehasonlító elemzése.....	15
Szentháromság ünnepe.....	17
Tavaszi kántorböjt.....	18
Történelmi összefüggések, Zágráb és a magyar liturgia regensburgi kapcsolatai	19
Összegzés.....	20
Bibliográfia.....	22
Kéziratok.....	22
Nyomtatványok.....	22
Szövegkiadások.....	22
Szakirodalom.....	22

Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben

A középkori magyar liturgia regensburgi kapcsolatai

BEVEZETÉS

„A liturgia a középkori kultúrának nemcsak abban az értelemben szerves része, hogy a szó, a hang, a dráma, az épület, a kép, az iparművészet valódi Gesamtkunst-tá egyesül benne, befogadót és ihletőt, receptort és preceptort kap általa, de úgy is, hogy maga a liturgia is — belső arányainak, ritmusának, hangsúlyainak más-más kialakítása révén — egy-egy kort vagy tájat jellemző alkotássá válik. A liturgia egyszerre európai közkincs és a kisebb közösségek identitásának kifejezője.”¹

A RÓMAI RÍTUS KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANA

A következőkben Földváry Miklós programadó tanulmánysorozata alapján szeretnék vázolni egy módszertant a római rítus kutatásához.² A korábbi hazai és nemzetközi liturgikai kutatások alapján Földváry három, fontos eredményekkel rendelkező, ám önmagukban korlátozott módszert mutat be: a genealógiai, a statisztikai és az antikvárius megközelítést.³

A genealógiai módszer lényege, hogy azt feltételezi, az egyből lesz a sok, az egyszerűből pedig az összetett. Így a különböző kéziratok filológiai összehasonlításával, és családfák, valamint stemmák felállításával lehet eljutni az „eredeti” és „hiteles” archetípushoz. „A genealógiai módszer hangsúlyozottan történeti, és többnyire nem nélkülöz valamiféle értékmozzanatot: a sokszorozódás, összetetté válás hanyatlás a tisztább és eredetibb, vagy — épp ellenkezőleg — fejlődés a kezdetleges őállapothoz képest.”⁴ A módszer maradandó eredményeket hozott például az e dolgozat tárgyát képező szakramentáriumok kutatásában,

1 DOBSZAY: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei” 151.

2 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása. I–VI.” A tanulmánysorozat egy elméleti és módszertani bevezető után a római liturgia egyik legösszetettebb ordóján, a virágvasárnapi ágszentelés és körmenet rítusán mutatja be, majd vonja le a tanulságokat

3 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása I.” 32–35.

4 FÖLDVÁRY. *i.m.* 32.

ugyanakkor tiszta alkalmazása két problémát is felvet. Először is illúzió az alapvető tapasztalat, hogy eleinte kevés liturgikus könyv volt, és ezekből lett sok, hiszen ezt csak a források pusztulása láttatja velünk. Minél távolabb megyünk vissza az időben, annál kevesebb forrásunk maradt fenn, de a liturgia végzéséhez nyilvánvalóan a múltban sem volt kevesebb könyvre szükség. A másik probléma szintén a filológiai szemléletből fakad: a filológus általában csak a szöveget vizsgálja, holott a liturgia ennél jóval összetettebb. Nemcsak egy kódex, vagy maga a szöveg terjedhet, hanem a szertartás szerkezete, dallamai, cselekményi elemei. Cyrille Vogel alapvető műve is követi a genealógiai megközelítést, igaz ő is elveti a túlzott filológusi ragaszkodást a kéziratok archetípusának megállapításához.⁵

A statisztikai módszer akkor használható, ha a történeti aspektus nem hozzáférhető, vagy a genealógiai megközelítés nem hoz eredményt, valamint ha a vizsgált terület kellően kötött és összehasonlítható szerkezettel bír. Ilyen például a zsolozsma, ahol nem voltak nagy történeti fordulópontok és a szerkezete is kellően kötött és összehasonlítható. A megközelítés hátránya, hogy pusztán statisztikailag nem írható le a liturgia, hiszen kialakulása nem egy személytelen, gépies folyamat eredménye.⁶

Az antikvárius megközelítés pedig egyfajta érdekességként, muzeális értéként tekint tárgyára. Nem ad összképet, nem helyezi el tágabb kontextusában tárgyát, posztmodern agnosztikusként tagadja az igazság tudományos megismerhetőségét, és rendszerbe foglalását. Azonban „mindez nincs híján pozitív fejleményeknek, hiszen nagyobb fogékonyságot enged meg az egyedi jelenségek iránt, megkönnyíti, hogy a vizsgált tárgy önmagáért beszéljen, önmagáért legyen érdekes, engedje magát csodálni, vállalhatóvá tegye a rokonszenvet vagy azonosulást; a tudós végre kiléphet a színlelt mindentudás komolykodó szerepéből, és beismerve az egésze érvényes korlátait annál tökéletesebben foglalkozhat a résszel.”⁷

A cél tehát a fenti megközelítések szintézise lenne: „előbb az egyes források és forráscsoportok antikvárius igényű leírása, majd csoportosításuk és kapcsolódásaik áttekinthetővé tétele a genealógiai és statisztikai módszerek eredményeinek alkalmazásával, de távlatilag szem előtt tartva a teljesség, rövidebb távon pedig az arányosság igényét [...] Utóbb viszont, az adatfeldolgozó munka végeztével az egyes rítusváltozatokat kompozícióként, mintegy a műelemzés eszközeivel kell megközelítenünk, nem feledkezve el történeti dimenziójukról sem, amelyben már a közösségi kultúrjavakra jellemző folyamatok a

⁵VOGEL: *Medieval Liturgy*

⁶FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása I.” 34.

⁷U.o.

meghatározók.”⁸

A legfontosabb tényező, amivel szembe kell néznünk, az a forráshelyzet és a liturgikus könyvek sajátos jellege. Bár a fő forrásaink a könyvek, nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a szöveg határoz meg egy rítust, hanem dallamok, tárgyak, helyszínek, résztvevők, gesztusok, meghatározott cselekmények, stb. Ezeket a könyvek részben rögzítik (kották, rubrikák formájában), de egy részük nehezen értelmezhető, másrészt figyelembe kell vennünk, hogy a középkor még részben egy orális kultúra, és egy ilyen közösségi alkotás esetén előfordulhat, hogy éppen a közismert, jellemző mozzanatok nem jegyzik le. Azt is látjuk, hogy nagyon változó a források fennmaradása az egyes területeken, de általában jellemző, hogy nagyon kevés korai könyv áll rendelkezésünkre, viszont mire elérjük a nyomtatvány-kort, addigra kezelhetetlenül sok forrással kell megbirkóznunk. A korai kéziratok forrásértékét is mérlegelnünk kell: „sem egy rangos főpap pazarul díszített luxus-kézirata, sem egy félreeső parókia kódexe nem értékelhető ugyanúgy, mint az illetékes székesegyház nyilvános istentiszteleti életében követett mintakönyv.”⁹ Ez épp azért fontos, mert gyakran pont a kevésbé normatív, kevésbé jellemző, félreeső források maradtak fenn – hasonlóan ahhoz, hogy az Árpád-korból nem maradtak ránk katedrálisok, kisebb templomok és kápolnák viszont igen. Szintén probléma, hogy a korai források eredetét gyakran nem ismerjük, különösen igaz ez a töredékekre, de sokszor teljes liturgikus könyvek provenienciája is igen kétséges.

Melyik az a forráscsoport tehát, amely nagy biztonsággal használható egy teljes, átfogó összehasonlításhoz? A legtöbb érv mellett szól, hogy erre a célra a legalkalmasabbak a nyomtatványok: először is biztos a származási helyük, hiszen maga a könyv közli azt, továbbá a nagy példányszám miatt pótolhatók az esetleges hiányok, sérülések. Ezek általában normatív források, így a tartalmuk kétség nélkül jellemző az adott úzusra,¹⁰ és biztos, hogy minden egyházmegyéből maradt fenn néhány példány. A nyomtatványok azonban csak kiinduló pontok lennének. Habár vitathatatlan a liturgia erősen konzervatív volta, a különböző úzusok is változnak, ezért mindig szükséges az elnyert eredményeket összevetni korábbi forrásokkal. Így megállapítható, hogy mennyire tartós vagy éppen változékony az adott úzus, de a „formatív periódusokat” és az esetleges liturgiareformokat is azonosítani lehet.¹¹

8 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — I.” 36.

9 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 117.

10 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 118.

11 FÖLDVÁRY: „A római rítus változatainak kutatása — II.” 118–119. Utóbbira jó példa Prága viszonylag

A cél a teljes európai liturgia feldolgozása, leírás, majd elemzése lenne. A különböző úzusok és tájak megállapítása után pedig megalkotható lenne Európa liturgikus térképe. A teljes feladat legalább egy nemzedék munkáját igényelné, a részeredmények is folyamatosan hasznosíthatók lennének. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy kutatás nemcsak „belügy” lenne, az eredményeket rengeteg tudományág hasznosíthatja majd: többek között a középkortudomány, művelődéstörténet, társadalomtörténet, zenetörténet, kodikológia, művészettörténet, stb.

SZAKRAMENTÁRIUMOK

Bizonyos megszorításokkal azt mondhatjuk, hogy a későbbi misekönyvek egyik elődje volt a szakramentárium, „amely a misekönyvnek a celebráló papra tartozó imaszövegeit, de kizárólag azokat tartalmazza”¹², tehát nincsenek benne sem olvasmányok, sem énekek. Cyrille Vogel hozzáteszi, hogy „több és kevesebb is mint a későbbi századok misszáléja, pontifikáléja és rituáléja”, hiszen az áldozati liturgia bemutatáshoz elengedhetetlen szövegeken kívül olykor megtalálhatóak bennük „a szentségek kiszolgáltatásához, a zsoltosma vezetéséhez és különböző egyéb liturgikus események során (szüzek konszekrációja, esküvők, temetések, templomszentelések, stb)” szükséges szövegek is.¹³ A könyvtípus középkori latin megnevezései: *liber sacramentorum*, *volumen sacramentorum*, *sacramentorium*, *sacramentarium*, *liber missalis*, vagy *missalis*.¹⁴

Két alapvető, fő típusát különböztetjük meg: az ún. *Sacramentarium Gregorianum*ot és az ún. *Sacramentarium Gelasianum*ot.¹⁵ Az alábbiakban Cyrille Vogel *Medieval Liturgy* c. műve alapján mutatjuk be nagy vonalakban a két típus történeti kapcsolatát. Szerkezetük alapján különböztetjük meg a két típust, azonban egymásra is erőteljesen hatottak, több rétegben. Egy ideig párhuzamosan használták mindkettőt, végül a gregorián típusú *Hadrianum* lett egyeduralgó.

A legősibb gelazián-szakramentárium a valószínűleg 750 körül másolt *Ó-Gelasianum*,

kései, XIII. század végi liturgiareformja. FÖLDEVÁRY: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában” 9.

¹²FÖLDEVÁRY: *Liturgikus könyvek* 6.

¹³VOGEL: *Medieval Liturgy* 64. Az idézett részek Kátai Katalin fordításai

¹⁴VOGEL: *Medieval Liturgy* 64.

¹⁵FÖLDEVÁRY: *Liturgikus könyvek* 7.

amely egy római könyv frank másolata. Fő jellegzetessége, hogy az időszakos ciklus (temporále) és a szentekről szóló rész (szanktorále) teljesen el van különítve, illetve, hogy minden mise-készletben öt könyörgés található: két kollekta, majd a szekréta, a posztkommunió és egy hívekre mondott áldás (szuperpopulum).¹⁶ A könyv őse kétségtelenül római, de biztosan nem tulajdonítható Gelasius pápának, valószínűleg a VII. század második felében állították össze, és talán zarándokok vagy bencés szerzetesek révén kerül Rómából Galliába, még a VII–VIII. század fordulóján.¹⁷

Az *Ó-Gelasianum* frank átdolgozása, az ún. frank *Gelasianum*. Ezt a szakramentáriumot valószínűleg 750–770 között állították össze bencések Galliában.¹⁸ Jellemző rá, hogy számos gallikán elemet tartalmaz. Szerkezetében a gregorián szakramentáriumra hajaz, hiszen az időszakos és a szentekről szóló rész egyetlen ciklust alkotnak, azonban az *Ó-Gelasianum*hoz hasonló egy miséhez öt könyörgés tartozik.¹⁹

A gregorián szakramentáriumokat a pápai bazilikákban használták, őseit valószínűleg I. Honorius pápa (625–638) — és nem Nagy Szent Gergely — alatt állították össze, majd fokozatosan bővítették.²⁰ Szerkezeti jellegzetességük, hogy a szanktorále és a temporále egyetlen, folyamatos ciklusba vannak szerkesztve, valamint, hogy csak három könyörgést (orációt) ír elő a miséhez: kollektát, szekrétát, és a posztkommuniót.²¹

Nagy Károly (768–814) — talán további romanizálási és egységesítő szándékkal — kért Adorján pápától egy nem-kevert (*immixtum*) gregorián szakramentáriumot, minden bizonnyal azért, hogy legyen egy hiteles, toldalékoktól mentes római szakramentárium, amely mértékül szolgálhat a frank liturgikus könyvekhez. Ezt könyvet ismerjük *Hadrianum* néven, azonban csak másolatokban maradt fenn. A kódexet az aacheni királyi palotában helyezték el, és ez lett az *editio typica*, amelyből a későbbi másolatokat készítették²² „Amikor Adorján pápa Nagy Károlynak a pápai misekönyvet küldte el, sem nem a kért „tisztá” szakramentáriumot küldte, sem nem „teljeset”. Egy ilyen könyv elkerülhetetlenül összezavarta a frank liturgikusukat. Lehetséges, hogy a pápa félreértette a király kívánságának komolyságát és mértékét;

¹⁶VOGEL: *i. m.* 65.

¹⁷VOGEL: *i. m.* 68–69.

¹⁸VOGEL: *i. m.* 76.

¹⁹VOGEL: *i. m.* 74.

²⁰VOGEL: *i. m.* 79.

²¹VOGEL: *i. m.* 79.

²²VOGEL: *i. m.* 80–81.

ajándékot küldött neki, amikor az dokumentumot várt. Mindenesetre, bármik voltak is a történelem esetlegességei, a *Hadrianum*ra mindenképpen felejtetetlen jövő várt.”²³

Ezt a szakramentáriumot egészítette ki Aniane-i Szent Benedek (meghalt 821-ben) az ún. *Supplementum*mal, ezen fölül pedig „kijavította” a *Hadrianum* hibáit. A *Hadrianum* + *Supplementum* eleinte különválasztva, és Benedek bevezetésével (*Hucusque...*), majd később egybeszerkesztve hagyományozódott. Bár nem szorította ki egyből a gelazián szakramentáriumokat, de egyre inkább terjedt, és ez lett a hiteles és mérvadó szerkönyv és vált uralkodóvá a Frank Birodalomban, majd a német területeken,²⁴ később pedig a X. század második felében az Otto-dinasztia idején e könyv leszármazottai kerülnek vissza Rómába, hogy ott a római misekönyv váljék belőle, majd pedig egész Európában elterjedjen.²⁵

„Bár a pontos választóvonalat nem tudjuk dátummal meghatározni, a szakramentáriumok kora a XII. század elején véget ért. Már a IX. század végén a *Liber sacramentorum* utat engedett a *Missalis plenarius*nak, egy olyan újfajta kötetnek, amely négy korábbi liturgikus könyvet foglalt magába: szakramentáriumot, episztoláriumot, evangeliáriumot és antifonáriumot. A IX. század második felére a teljes misekönyvek száma már kezdte meghaladni a szakramentáriumokét. A XII. század első felében a szakramentáriumok már erősen kisebbségben voltak, a XIII. századra kivételt képeztek és a XIV. században már archaikus maradványnak számítottak.”²⁶ A misekönyv megszületése két, különböző folyamat eredménye: egyrészt a különböző szertartások és szentelmények bekerülnek a szakramentáriumba, a zsoltoskönyv könyörgései és a püspöki áldások pedig kikerülnek onnan, másrészt pedig az újonnan megszülető misekönyv részei lesznek az olvasmányok és az énekek is. Ez utóbbi oka, hogy a XI. századtól a celebránsnak a teljes misepropriumot el kellett imádkoznia.²⁷

E szakramentáriumok története azonban nemcsak a genealógiai-filológiai szempontból hasznosak, hanem jól mutatja a római liturgia változását is a korban: a pápai udvar liturgiájának rendszerbe foglalását követően a frank birodalomba kerül, ahol gallikán elemekkel keveredik, ez az egyveleg pedig a karoling királyok alatt normatívvá válik. Ez a liturgia terjed el frank és német földön, majd kerül vissza az ezredforduló körül Rómába,

²³VOGEL: i. m. 85. Az idézett rész KÁTAI Katalin fordítása.

²⁴VOGEL: i. m. 92.

²⁵VOGEL: i. m. 104.

²⁶VOGEL: i. m. 105.

²⁷VOGEL: i. m. 105.

ahonnan a kevert frank-római vagy német-római liturgia terjed el Európában.²⁸

MAGYAR SZAKRAMENTÁRIUMOK, KORAI MISEKÖNYVEK

Hazánkban — a magyar egyház viszonylag kései alapítása miatt — csupán két teljes szakramentárium maradt fenn: a Szent Margit-szakramentárium (a feltételezett keletkezési hely alapján korábbi megnevezése „Hahóti-kódex” volt), illetve a Pray-kódex.²⁹ E két könyvön kívül csupán néhány töredékkel rendelkezünk.

Szent Margit-szakramentárium

A Szent Margit-szakramentárium — az esztergomi benedikcionálével és a Hartvik-agendával együtt — az ún. „zágrábi triász” tagja, a magyar liturgia első fennmaradt emlékei.³⁰ Nevét antiochiai Szent Margitról kapta, aki a szakramentáriumban található könyörgés alapján a keletkezési hely patrocíniuma lehet. A kódex jelenleg is Zágrábban található a Metropolitanska Knjiznica könyvtárának MR 126-ös jelzete alatt. Ma 111 foliós kézirat, egy könyvtárkatalógus szerint legalább a XIV. század óta csonka, hiszen a temporále rész csak hamvazószerdával kezdődik.³¹ A kódex felépítése: „*temporale* hamvazószerdától a pünkösöd utáni 26. (sic) vasárnapig, majd egész éves *sanctorale*, *commune sanctorum*, *dedicatio ecclesiae*, *commemoratiók* és a *sanctorale* kiegészítései, votívmisék, *benedictiók*. A *temporale* nagyheti szakaszában nemcsak orációk, hanem egy egészen rövid *ordo* is található.”³² Magyarországi keletkezése és bencés eredete kétségtelen, de pontos kora és származási, másolási helye bizonytalan.

Dragutin Kniewald szerint paleográfiai, hagiográfiai és liturgiai érvek alapján a XI. század második felére datálható a kézirat. Mivel a szanktorálé törzsében nincs miséje Szent Istvánnak és Szent Imrének, csak votívmiséik, Kniewald arra következtet, hogy kódex a szentté avatás (1083), vagy legalább a szentek ünnepeit kötelezően előíró szabolcsi zsinat (1092) előtt kellett, hogy keletkezzék.³³ Ez az érv viszont nem lehet perdöntő, hiszen — mint látni fogjuk

²⁸VOGEL: *i. m.* 61.

²⁹FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek* 7.

³⁰FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 8.

³¹SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 55.

³²SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 58.

³³KNIEWALD: „A «Hahóti kódex»” 97.

— a Németújvári misszáléban is csak a margón szerepelnek Szent István és Szent László miseszövegei, pedig a kódex bizonyosan a XIII. századi.³⁴ Kniewaldtól származik az az elmélet is, miszerint a Szent Margit-szakramentárium az esztergomi benedikcionáléval és a Hartvik-agendával együtt a zágrábi érsekség 1094-es alapításakor került volna Zágrábba,³⁵ így ez lenne a *terminus ante quem*, de ezt az elméletét semmivel sem támasztja alá, a könyvek később is oda kerülhettek, és az sem bizonyos, hogy együtt kerültek Zágrábba.

A karoling minuszskulával írt kézirat paleográfiai vizsgálata alapján Veszprémy László magyar és német birodalmi oklevél-írással állította párhuzamba, és a XI–XII. század fordulója és a XII. század közepe közé datálta.³⁶ A zenei paleográfiai elemzést Szendrei Janka végezte el, és a XII. század elejére tette a kézirat keletkezését.³⁷

Ennél problémásabb a kódex keletkezési helyének meghatározása. Kniewald eleinte a Zala megyei Hahót mellett érvelt, ahol a bencés apátság védőszentje antiochiai Szent Margit volt,³⁸ azonban az apátság létéről csak jóval későbből vannak írásos bizonyítékok, ezt később maga Kniewald is elfogadta.³⁹ Korán felvetődött a dömösi társaskáptalanból való eredet is, Radó Polikárp és Veszprémy László is emellett érvelt.⁴⁰ Ezzel az azonosítással két probléma merülhet fel, egyrészt Dömös társaskáptalan (*capitulum*) volt, nem monostor (*monasterium*), másrészt a társaskáptalan alapítása 1107–1108-ra tehető.⁴¹ A Szent Margit-szakramentárium ma inkább elfogadott datálása szerint (XII. század első fele) ez utóbbi nem lehet probléma, de az esztergomi benedikcionále is hivatkozik egy bizonyos *monasterium sanctae Margaritae*-re, a benedikcionále pedig biztosan korábbi.⁴² A intézményi problémát pedig vagy úgy lehet feloldani, hogy a káptalannak voltak monasztikus előzményei,⁴³ vagy elfogadjuk Thoroczkay

34DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 7.

35KMTL „zágrábi érsekség” szócikk.

36VESZPRÉMY: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink” 125–126. és VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 226.

37SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 56.

38KNIEWALD: A „A «Hahóti kódex»” 99.

39SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 56.

40VESZPRÉMY: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink”

41THOROCKAY: *A dömösi prépostság története* 411.

42FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 27. Már Kniewald is felvetette, hogy az esztergomi benedikcionále *monasteriuma* és a Szent Margit-szakramentárium keletkezési helye azonos lehet-e. KNIEWALD: „Esztergomi Benedictionale” 224.

43FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 27.

Gábor érvelését, miszerint a *monasterium* szót a káptalanokra is alkalmazták a korai magyar történelemben.⁴⁴ Újabban újra előkerült a hahóti eredet az ottani apátság alapításának korábbra datálása miatt.⁴⁵ Tehát ezidáig nem sikerült konszenzusra jutni, ezért nagyon is megfontolandó Szendrei Janka véleménye, miszerint „minden azonosítási kísérlet eljut oda, hogy egy ma számunkra ismeretlen — s valószínűleg Esztergomtól nem túl távol lévő — Szent Margit bencés kolostort kellene keresnünk.”⁴⁶

Pray-kódex

A Szent Margit-szakramentáriummal — és, mint majd látni fogjuk — a Németújvári misszáléval ellentétben a Pray-kódex eddigi szakirodalma hatalmas. Ennek oka, hogy szinte minden középkorral foglalkozó tudományterületnek elsőrangú forrása: történelem (Pozsonyi évkönyvek), zenetörténet, magyar nyelvtörténet (Halotti beszéd és könyörgés), egyháztörténet (zsinati határozatok), művészettörténet, kodikológia, stb. Talán épp ez az oka, hogy tisztán liturgikus szempontból kevesen vizsgálták (a legtöbb tanulmány csak egyfajta segédtudományként használja a liturgiát a kódex datálásához, provenienciája megállapításához).⁴⁷

A kódex több szkriptor munkája, XXVIII+144 folióból áll, tartalma a következő: zsinati határozatok Könyves Kálmán idejéből, „*libellus in romano ordine*” (Konstanzi Bernold *Micrologus* c. munkája), kalendárium, ún. Pozsonyi Évkönyvek, nagy szakramentárium, rövid rituále, szakramentárium kiegészítés.⁴⁸

A Pray-kódex fő része, a nagy szakramentárium megírása nagy pontossággal datálható 1192 és 1195 közé.⁴⁹ Veszprémy László szerint az írás „gotizáló jegyeitől” teljesen mentes, a délnémet srégováli írásképhez hasonlítható, ám annál „szorosabb ductusú”, „már merőleges

44THOROCKZAY: „A dömösi prépostság története” 411. Például a Képes Krónika éppen Dömössel kapcsolatban: *Dux construxit monasterium de Demes regavitque regem, ut ad consecrationem veniret, et sic factum est (148. caput. De constuctione Demes). SRH I. 427.*

45Thorockzay Gábor idézi Tóth Endre *Századok*-beli cikkét. THOROCKZAY: „A dömösi prépostság története” 414.

46SZENDREI: A „*mos patriae*” kialakulása 57.

47Részletes bibliográfiáért lásd RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* 40–76.

48SZENDREI: A „*mos patriae*” kialakulása 145.

49A szakramentárium és a *Micrologus* szerves egysége mellett érvel FÖLDVÁRY: „A liturgiamagyarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon” 90–92.

szögű” írás.⁵⁰ Valószínűleg bencés eredetű, Boldva vagy Jánosi apátságában másolhatták.⁵¹

Németújvári misszale

Az első teljes, hazai misekönyvünk, jelenleg Güssingben (Németújvár) őrzik, valószínűleg zágrábi eredetű. Bár – mint liturgikus könyv – nem szakramentárium, viszont a mise orációit természetesen tartalmazza, így az összehasonlításba jogosan vonhatjuk be. A kódex 266 folióból áll, tartalma pedig a következő: töredékes kalendárium, *praeparatio ad missam*, *ordo missae*, temporále, szanktorále, *commune sanctorum*, votív misék, *sequentiarium*.⁵²

A kódex gotizáló betűkkel írt (gothica textualis formata),⁵³ Veszprémy László német gótikus írásokban és 1220-as évek-beli hazai oklevelekben találta meg párhuzamait.⁵⁴ A zenei paleográfiai vizsgálat egyértelműen a magyar eredetét igazolja, ez az első teljesen vonalrendszeres kottával rendelkező liturgikus könyvünk, a csak Magyarországra jellemző „esztergomi notációval” bír.⁵⁵ A datálásban teljes a kutatói konszenzus, miszerint a XII. század első feléből származik a kézirat. Sokáig kétséges volt a származási helye, ma a zágrábi eredet mellett szól a legtöbb érv. Dobszay László kétségtelenül cáfolta Radó Polikárp korábbi Pécsről való származtatást, és az *A cunctis...* kezdetű orációban szereplő Szent István király alapján perdöntően igazolta a magyar származást és meggyőzően érvelt a zágrábi eredet mellett, hiszen Magyarországon pedig egyedül a zágrábi egyházmegyében volt patrónusa Szent István.⁵⁶ Dobszay szerint a liturgia tartalmi, „futó vizsgálata” is megerősíti a zágrábi provenienciát.⁵⁷

Több kutató felhívta a figyelmet a misekönyv archaikus vonásaira:⁵⁸ az elején kevert temporále és szanktorále található, pedig már a Pray-kódexben, de a jóval korábbi Szent Margit-szakramentáriumban is szét van választva kettő. A nyári kántorbőjt pedig a pünkösdi utáni második vasárnapra is be van írva, pedig VII. Gergely pápa már 1078-ban elrendelte,

⁵⁰VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 224.

⁵¹ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 145.

⁵²SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 214–219.

⁵³SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása*. 211.

⁵⁴VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 229.

⁵⁵SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 240.

⁵⁶DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 9–10.

⁵⁷*u.o.*

⁵⁸DOBSZAY László és SZENDREI Janka a már idézett műveikben, illetve FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 25–26.

hogy pünkösd hetében kell megtartani a nyári évnegyedes böjtöt, de a Pray-kódexből is ismert *Micrologus* is így rendelkezik. Szintén érdekes, hogy mind pünkösd nyolcada, mind a Szentháromság ünnepe ki van dolgozva, pedig eddigre már utóbbinak ki kellett szorítania az előbbi. Szendrei szerint ezek „szerkesztési esetlegességek” és mintapéldányok archaizmusára engednek következtetni, Dobszay pedig nyitva hagyja a kérdést.⁵⁹ A liturgikus tartalom elemzéseinél még visszatérünk e problémákra.

A TEMPORÁLÉK ÖSSZEHAISONLÍTÓ ELEMZÉSE

Az egyházi év

A keresztény ember szemléletének középpontjában Jézus Krisztus feltámadása áll, igaz ez az időszemléletére is: a hét legfontosabb, kitüntetett napja a vasárnap, az év legfontosabb ünnepe pedig a Húsvét. Az egyházi vagy liturgikus év is e köré szerveződik, és mivel a Húsvét időpontját a tavaszi holdtölte határozza meg, ezzel ún. mozgó ünnepkört alkot. Ugyanígy a vasárnapok is minden évben más naptári napra esnek. E két sajátosság okozza, hogy az egyházi év bizonyos ünnepei mozgó ünnepek, bizonyos ünnepek pedig naptári napokhoz kötöttek.⁶⁰ A liturgikus könyvekben a karácsony és a húsvét köré szerveződő ünnepekörök, illetve az évközi vasárnapok a temporáléban helyezkednek el, a szentek ünnepeit pedig a szanktorále tartalmazza. A különböző területi hagyományokban lehet némi ingadozás, de egy ideális temporále részei jellemzően a következők: advent, benne az őszi kántorböjt, karácsony és a nyolcadába eső ünnepek (István protomártír, János apostol, Aprószentek), vízkereszt és az azt követő vasárnapok, nagyböjt, benne a nagyhét, húsvét, Krisztus mennybemenetele, pünkösd, Szentháromság ünnepe, úrnapja, végül pedig az évközi vasárnapok.

Missalia-projekt

A liturgikus könyvek temporále részét eddig szinte csak zenei, zenetörténeti szempontból vizsgálták, így mindenképpen indokolt — és szükséges — egy átfogó összehasonlítást elvégezni, annál is inkább, mivel egy jól összevethető, kötött szerkezetű rétegről van szó. Így született meg az ún. Missalia-adatbázis ötlete, amely az MTA Zenetudományi Intézetének

⁵⁹SENDREI: *A „mos patriae” kialakulása* 219–220. és DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”¹².

⁶⁰Részletesebben lásd: *Liturgikus Lexikon* egyházi év szócikkét.

Gradualia adatbázisa mintájára nemcsak a mise énektételeit, hanem a könyörgéseket és az olvasmányokat is fel kívánja dolgozni.⁶¹ A cél egy teljes európai összehasonlítás elvégzése, lehetőleg minden egyházmegyéből legalább egy XV–XVI. századi nyomtatott forrás alapján.⁶² A munka 2014 januárjában kezdődött meg Földváry Miklós vezetésével.⁶³ Jelenleg a forrásgyűjtés és a források statisztikai feldolgozása zajlik, valamint az adatokat kezelő informatikai rendszer létrehozása. A misekönyvek temporáléját tételről tételre dolgozzuk fel a tételek kezdősoraival (incipitjeivel),⁶⁴ a jövőbeli feladatok lesznek a szanktorále, és a misekönyvben szereplő egyéb rítusok feldolgozása, az eredmények összevetése korábbi, kéziratos kontrollforrásokkal, végül pedig az adatsorok elemzése, az összefüggések feltárása.

Kiindulás

A fenti adatbázis rendszerébe dolgoztam fel a Szent Margit-szakramentárium, a Pray-kódex és a Németújvári misszale temporáléját,⁶⁵ majd vettem össze őket egymással, valamint a európai anyaggal. Utóbbi esetében külön figyelmet fordítottam azokra a területekre, amelyeket a korábbi kutatás kapcsolatba hozott a magyar liturgia keletkezésével és formálódásával kapcsolatban (német, elsősorban bajor és szász; normann, francia), különösképpen a bajor, azon belül pedig egy esetleges regensburgi hatásra. Ennek oka az volt, hogy már Missalia-projekt korai szakaszában felfigyeltünk egy igen erőteljes Zágráb—Regensburg kapcsolatra.⁶⁶ Mindkét egyházmegye eltér a szűk környezetétől, a megfelelések rendszerszerűen, nagy számban jelentkeztek, így nem lehetett a véletlen művel.

Ez a megfigyelés jól mutatja a teljes körű összehasonlító módszer előnyeit is, hiszen Regensburg többi német egyházmegyével való viszonyát is vizsgálni tudtuk, és kiderült, hogy

61A Gradualia Projectről részletesen: <http://earlymusic.zti.hu/gradualia/gradualia.html> (utoljára megtekintve: 2014. december 27.)

62A nyomtatott könyvek előnyben részesítésének mértékéről lásd korábban a módszertani összefoglalót

63A projekt résztvevői: Mihálykó Ágnes, Földváry Miklós, Horváth Balázs, Kátai Katalin, Mátray L. Mária, Orbán Cs. Frigyes, Paulus Frigyes, Rudolf Krisztina, Sabo Katalin, Simon Gergely és Varga Benjámin. A feldolgozott táblázatok egy korábbi, de elérhető változatát lásd a <http://vallastudomany.elte.hu/content/missalia-projekt> linken (utoljára megtekintve: 2014. december 27.)

64A kész változatokhoz lásd e dolgozat mellékleteit, illetve az eddig elkészült táblázatokra mutató linket lásd az előző lábjegyzetben.

65Az elkészült táblázatok megtalálhatóak e dolgozat mellékleteiben.

66A zágrábi egyházmegyét Rudolf Krisztina, a magyar anyagot Kátai Katalin dolgozta föl, Bajorországot és Svábföldet pedig jómagam.

nemcsak a délnémet, hanem még a bajor anyagból is „kilóg” egyediségével. Valódi *unicum*, és nemcsak a germán tájban, hanem az összes eddigi feldolgozott egyházmegyéhez képest is.

A XV. század végén tehát rokon jegyeket mutat Zágráb és Regensburg liturgiája, azonban mindkét hely már régen maga mögött hagyta a „formatív periódusát”, a rokonságnak tehát korábbról kell származnia. Ahhoz, hogy kimutassuk a regensburgi és zágrábi úzus folytonosságát – vagy éppen megváltozását – mindenképpen szükségünk lesz korábbi „kontrollforrásokra”. Ez azért is fontos, hogyha valóban fönáll a vélt rokonság, akkor azt korai magyar forrásokkal is össze tudjuk vetni, hogy utána pedig a korai és kései magyar források viszonyát vizsgáljuk meg. Zágrárból rendelkezésünkre áll a már korábban bemutatott XIII. századi hangjelzett misszále, és Regensburgból is ismerünk egy minden szempontból megfelelő forrást: II. Henrik császár szakramentáriumát.

II. Henrik császár szakramentárium

A könyvet a regensburgi Szent Emmeram-apátság szkriptorai másolták Henrik tiszteletére 1002 és 1014 között.⁶⁷ A datálás a szűk időkeret ellenére nagy bizonyosságú, hiszen a kötet Henrikre nem császárként, hanem királyként (*rex*) hivatkozik. 1002-ben lett bajor király, az 1014 utáni címe pedig már *imperator* volt.⁶⁸ A kódex nagy igényességgel készült, reprezentatív könyv, a művészettörténeti értéke is igen jelentős. Annak ellenére, hogy ekkorra már a gregorián szakramentárium volt egyeduralkodó Európában, a könyv szerkezetében keverednek a gregorián és a gelazián elemek. Az egyes misékhez négy könyörgés tartozik: gregorián sajátosság, hogy kollektából csak egy van, aztán következik a szekréta, majd a posztkommunió, de minden egyes miséhez tartozik legalább egy hívekre mondott könyörgés is (szuperpopulum), ez utóbbi pedig a gelazián szakramentáriumok jellemzője. A szanktorále és a temporále egyetlen, kevert sorozatot alkot, a tételek között pedig sok gelazián eredetű is található.

A temporálék összehasonlító elemzése⁶⁹

⁶⁷FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 59. A kódex rövid leírását lásd: rövid leírását lásd: KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. 268–273.

⁶⁸KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. 268.

⁶⁹A nemzetközi összehasonlítást az alábbi egyházmegyéből származó nyomtatott forrásokat feldolgozó táblázatok alapján végeztem (a forrás származási helye után a kiadás éve szerepel): Aix 1466, Amiens 1487, Angers 1489, Aosta, Aquileia 1517, Augsburg 1510, Autun 1530, Badajoz 1529, Bamberg 1490, Basel 1479, Bayonne 1543, Besancon 1485, Bourges 1547, Braga 1538, Brandenburg 1494, Bremen 1511, Brixen 1511,

A táblázatok összevetése során már az elején bebizonyosodott néhány korábbi hipotézisünk. A XV. századi regensburgi gyakorlat egyértelmű folytonosságot mutat a Henrik-féle szakramentáriummal. A köznémet tételektől való eltérés kb. háromnegyedes egyezést mutat, ez azért is nagyon nagy arány, hiszen ezek a tételek, nemcsak német földön, de Európa-szerte nagyon ritka megoldások, gyakran teljesen egyedi gelazián tételek.⁷⁰ Természetesen a későbbi gregorián gyakorlatnak megfelelően az 1485-ös regensburgi misszáléből már hiányzik a szuperpopulum könyörgések jó része.

Az egész temporálét vizsgálva már bizonyosan kijelenthetjük a Zágráb— Regensburg rokonságot. Néhol eltérnek egymástól, de mindenképp sokatmondó, hogy bizonyos szakaszokon a XV. századi zágrábi gyakorlat szinte teljesen megegyezik a XI. századi regensburgi szakramentáriummal, annak ellenére, hogy a XV. századi regensburgi hagyomány már nem követi ezeket a megoldásokat (jó példa erre a hetvened-, hatvanad- és ötvened-vasárnap, vagy a nagyböjt néhány orációja).

A Németújvári misszále is pontosan beleillik az eddigi sorba. A temporále részletes vizsgálata is megerősítette Dobszay László zágrábi eredeztetését, immáron biztosak lehetünk a kódex provenienciájában. Az anyag nagy része rendszerszerűen megegyezik a későbbi zágrábi hagyománnyal, különösen igaz ez a különleges, „marker” tételekre. Néhány megoldásban még inkább a Henrik-szakramentáriumot követi, és már megjelenik benne néhány, később csak magyar sajátosságként ismert tétel is. Mindenképpen szorosabb rokonságra

Cambrai 1507, Chur 1497, Cluny 1493, Cordoba 1561, Dubrovnik, Eichstatt 1486, Evora 1509, Evreux 1497, Freising 1502, Geneve 1508, Gniezno 1497, Halberstadt 1511, Hamburg 1509, Havelberg 1489, Hereford 1502, Hildesheim 1499, Kammin 1506, Kobenhavn 1510, Konstanz 1505, Krakow 1493, Köln 1487, Lausanne 1493, Lleida 1524, Lubeck 1486, Lubusz 1488, Lund 1514, Luttich 1495, Lübeck 1486, Lyon 1487, Magdeburg 1503, Mainz 1482, Mallorca 1506, Meissen 1502, Merseburg 1502, Messina 1499, Minden 1513, Munster 1520, Naumburg 1501, Nevers 1490, Orense 1494, Orleans 1522, Olmutz XV. sz., Palencia 1567, Pamplona 1501, Paris 1481, Passau 1491, Plasencia 1554, Plock 1520, Poitiers 1498, Posnan 1524, Praha 1498, Ratzeburg 1493, Roma 1481, Rouen 1495, Salzburg 1498, Sarum 1516, Schleswig 1486, Schwerin 1480, Seez 1500, Speyer 1501, Tarazona 1500, Toledo 1551, Toul 1493, Toulouse 1490, Tournai 1498, Trier 1547, Trondheim 1519, Turku 1488, Utrecht 1495, Valencia 1492, Verdun 1481, Viborg 1500, Viviers 1527, Warmia 1497, Worms 1490, Wroclaw 1483, York, valamint az alábbi szerzetesrendek: kármeliták (OCarm) 1490, karthauziak (OCart) 1496, ciszterciek (OCist) 1486, ODT 1499, ODU 1480, domonkosok (OP) 1500, premontreiek (OPraem) 1510 és pálosok (OSPPE) 1514.

70A regensburgi hagyomány távoli — igaz, rendszerszerű — egyezéseket az eddig vizsgált anyagban csak és kizárólag Orleans-nal mutat, ennek okát még nem sikerült kiderítenem, valószínűleg a mindkét helyen korábban használt gelazián szakramentáriumok között lehet rokonság, esetleg egyezés.

enged következtetni az is, hogy a Németújvári misszálé többször a Henrik-féle szakramentárium — a későbbi gyakorlat szerint már nem használatos — plusz szuperpopulum könyörgéseiből használ fel más helyeken.

A Pray-kódex és a Szent-Margit-szakramentárium többnyire eltérő anyagot mutat Zágrábtól, de egymásra meglehetősen hasonlítanak. A korábbi szakirodalomban – valószínűleg minden alap nélkül – felvetett, és gyakran tényként kezelt francia hatásnak nyomát sem leltem.⁷¹ A magyar liturgiát ért esetleges normann hatás⁷² kimutatásához több vizsgálatra lenne szükség, a temporále könyörgéseiben megjelenő egyezések túlságosan általánosak, gyakoriak a párhuzamok a délnémet és a lengyel anyagban is, ezek alapján nem mutatható ki. Mindkét könyvben már megjelenik a későbbi esztergomi úzus néhány jellegzetes tétele, de összességében elmondhatjuk, hogy egy formálódó, erősen gregorián hatás alatt álló anyaggal van dolgunk.

A Szent Margit-szakramentárium és a Henrik-szakramentárium között is kimutatható valamiféle kapcsolat. Bár csak néhány tétel egyezik, de ezek Európa szerte nagyon ritka tételek, ennek ellenére biztos, messzemenő következtetések nem vonhatók le belőle. Ezek a következők: a tavaszi kántorböjt szombatján a *Deus qui delinquentes perire non peteris...* kezdetű gelazián kollekta, amely csak Kontanzban, Wrocławban és Lubuszban bukkan fel, a későbbi magyar anyag sem ismeri; a nagyböjt negyedik vasárnapjának szuperpopulum könyörgése a *Deus qui in deserti regione...*, ez utóbbi bár gregorián tétel (die dominico ad Ierusalem választható oráció), de ezen a helyen csak Clunyben és Lyonban bukkan fel, valamint a Pray-kódexben és a Németújvári misszáléban (érdemes megjegyezni az általános római gyakorlat szerint nincs is szuperpopulum e napon). A többi egyezés mind általános délnémet és kelet-európai választások. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a jelenleg összevetett szerkönyvek közül egyedül a Henrik-féle és a Szent Margit-szakramentárium hoz huszonhat vasárnapot pünkösöd utánra, nagyrészt azonos készlettel.

Szentháromság ünnepe

A Szentháromság ünnepe (*Festum sanctae Trinitatis*) a X. századból származik, gyorsan terjedt el, végül pedig XXII. János (1316–1337) rendelte el kötelező megtartását. Az esztergomi benedikcionále tanúsága szerint az ünnep szerves részét képezte a XI. századi

⁷¹ A francia hatást a XX. század második harmadában RADÓ Polikárp hangsúlyozta.

⁷²TÖRÖK: „A középkori magyarországi liturgia története” 50.

magyar liturgiának, azonban a XII–XIII. századi forrásaink nagy részéből hiányzik az ünnep.⁷³ A Trinitas pünkösdi oktaváját szorította ki, eleinte pedig után ünnepelték. Az 1100 körüli esztergomi zsinat elrendeli egy bizonyos istentiszteletek és böjtök rendjéről szóló *libellus* iránymutatásának megtartását.⁷⁴ Ezt a könyvecskét meggyőzően szokták azonosítani Konstanzi Bernold *Micrologus* c. munkájával.⁷⁵ A mű valóban foglalkozik a böjtök megtartásával, és „a korabeli római felfogással összhangban vitatja a Szentháromság vasárnapjának létjogosultságát.”⁷⁶ A vizsgált könyvek közül a Pray-kódex és a Szent Margit szakramentárium nem tartalmazza az ünnepet, és ebben a kérdésben is a Németújvári misszálé a legarchaikusabb, hiszen tartalmazza mind a pünkösdi oktaváját, mind a Szentháromság ünnepét, ez pedig összhangban van Kálmán király törvényével is. Az ún. I. törvénykönyvében ugyanis a következőket olvashatjuk: „72. A Szentháromság ünnepéről. Szentháromság ünnepét pünkösdi nyolcada után tartsák.”⁷⁷ Ez tulajdonképpen egy köztes megoldás, de mindenképpen szembemegy az esztergomi zsinati rendelkezéssel, az alább tárgyalt kántorböjti rendelkezéshez hasonlóan. Ennek minden kétséget kizáró magyarázatával még nem rendelkezünk, de mindenképpen jól párhuzamba állítható a László- és Kálmán-kori ingadozó állásponttal a gregorián pápasággal szemben. Uralkodásuk elején mind Kálmán, mind pedig László szövetségesként tekintett a pápai udvarra, uralmuk vége felé azonban eltávolodtak tőle és inkább a német-római császárhoz közeledtek.⁷⁸

Tavaszi kántorböjt

Az évnegyedes böjtöket (kántorböjt) hagyományosan márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben tartották, „az érett római rítus mégis a nyágböjt első hetére asszignálta a

⁷³FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 28.

⁷⁴*Ordo divinatorum officiorum vel ieiuniorum secundum libellum, quem collaudavimus, ab omnibus teneatur*. ZÁVODSZKY: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai 200.

⁷⁵A *Micrologus* szerves részét képezi a Pray-kódexnek is *Incipit libellus in Romano ordine* címmel. A *Micrologus* erős hatással volt a későbbi magyar liturgiára is, ezzel kapcsolatban lásd: FÖLDVÁRY: „A liturgiamaғыаразат nyomai a XV. század előtti Magyarországón” 92–93.

⁷⁶FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 28.

⁷⁷BOLLA–ROTTLER (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*. 56. (kiemelés tőlem)

⁷⁸Bővebben lásd MAKK: *Magyar külpolitika* 96., 102–104., 113–114., 122., 137–139. és KRISTÓ: *Magyarország története* 134–138.

tavaszi, és pünkösdi nyolcadára a nyári kántorböjtöt, tekintet nélkül arra, hogy ezek ténylegesen milyen hónapra estek az adott évben.”⁷⁹ A Németújvári misszálében a nyári kántorböjt — az esztergomi benedikcionáléhoz hasonlóan — a Pünkösdi utáni második vasárnap után kerül, a pünkösdi nyolcadára eső héten viszont nevei annak, és a szokásos szombati olvasmányokat sem kapja meg. A jelenség archaikus, a *Micrologus* rendelkezése II. Henrik császár (még német királyként való) uralkodása alatt, 1007-ben tartott mainzi zsinatára vezeti vissza a korai szokást, és azt írja fölül VII. Gergely (1073–1085) intézkedése.⁸⁰ A nagy reformpápa után kevés idővel uralkodó Könyves Kálmán is rendelkezik a kérdésről, első törvénykönyvében a következő olvashatjuk: „71. A négy böjti időszak megtartásáról. A négy böjti időszakot, a maguk idején, ahogy idáig szokás volt, tartsák meg.”⁸¹ Tehát a korábbi szokás megtartását rendeli el a későbbi helyett. A gregorián szellemű Pray-kódexben és a Szent Margit-szakramentáriumban is már a későbbi elterjedtebb mód szerint van beírva a nyári kántorböjt, egyedül a zágrábi hangjelzett misekönyvben és az esztergomi benedikcionálében található meg a korábbi szokás.

TÖRTÉNELMI ÖSSZEFÜGGÉSEK, ZÁGRÁB ÉS A MAGYAR LITURGIA REGENSBURGI KAPCSOLATAI

Milyen viszonyt tudunk tehát megállapítani a vizsgált könyvek között, és milyen történeti kontextusba helyezhetjük el? Mikor és hogyan jöhetett létre a Zágráb—Regensburg kapcsolat? A zágrábi püspökség viszonylag kései alapítása (1094) miatt időszerűtlennek tűnik egy közvetlen bajor kapcsolat, hiszen eddigre már kiépült a magyar egyház.⁸² Az alapítás idején Zágráb az esztergomi érsekség *suffraganeus* püspöksége volt,⁸³ így logikus, hogy onnan kapta a liturgia végzéséhez szükséges szerkönyveket, és hogy azok alapján hozhatta létre saját úzusát. A Regensburg–magyar kapcsolat pedig minden kétséget kizáróan Szent István uralkodása elején lehetett a legerősebb.

A bajorokkal mind előtte, mind utána háborúban álltunk: Cívakodó Henrik még 991-ben is

⁷⁹FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 25.

⁸⁰FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*. 25. (53-as jegyzet)

⁸¹ BOLLA—ROTTLER (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*. 56.

⁸²FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 59.

⁸³KMTL „zágrábi püspökség” szócikk

háborúzik Géza fejedelemmel, Konrád császár pedig 1030-ban támadja meg Magyarországot.⁸⁴ A két időpont között István sógora, II. Szent Henrik volt a német-római császár, akivel személyesen is jó viszonyt ápolt,⁸⁵ Regensburg pedig a birodalmi főváros volt. A kevés forrás ellenére is intenzív magyar-bajor kapcsolatokról tudunk Szent István korában. Gizellával bajor térítőpapok érkeztek Magyarországra, 1008-ban hazánkba látogatott a császár és Gizella bátyja, Brúnó augsburgi püspök, míg 1012-ben Asztrik esztergomi érsek vesz részt a bambergi dóm felszentelésén, de még konkrét liturgikus kapcsolatról is tudunk: Regensburgi Arnolf jegyezte fel Szent Emmerán életrajzában, hogy magyarországi tartózkodása idején egy Szent Emmerám antifónát szerzett, amelyet Anastasius esztergomi érsek megtanított a szerzetesivel és klerikusaival.⁸⁶

A „regensburgi” anyag tehát a legnagyobb valószínűséggel Esztergomon keresztül juthatott el Zágrábba, így a zágrábi anyag lenne az eredeti esztergomi szakramentárium „fosszilis emléke.” A Pray kódexben pedig megjelennek már a gregorián jellegű módosítások, a későbbi esztergomi úzus pedig ennek eredménye lenne.⁸⁷ Azt biztosan tudjuk, hogy a német-római birodalomban több püspökség szakramentáriumuk használta mintaként a császár regensburgi kódexét.⁸⁸ Ezzel persze távolról sem véljük úgy, hogy magáról a Henrik-féle szakramentáriumról — mint könyvről — másolták volna a megszülető magyar liturgia anyagát, de a hagyományok kapcsolata kétségtelen. Nem szó szerinti átvételről van tehát szó, annál is inkább mert más források azt mutatják, hogy az esztergomi liturgia megalkotói nagy kreativitással használták forrásaikat.⁸⁹

ÖSSZEGZÉS

Bizonyítottuk Regensburg és Zágráb liturgikus kapcsolatát, megerősítettük az ún. Németújvári misszálé zágrábi eredetét, mindezekkel pedig további érvekkel erősítettük a

⁸⁴KRISTÓ: *Magyarország története* 895–1301. 87., 111.

⁸⁵Szent István legendája *amicus*nak nevezi a császárt: *Accidit post haec defuncto beati regis amico, Romanae dignitatis augusto Henrico pio ... SRH II. 423.*

⁸⁶VEZPRÉMY: „Anastasius esztergomi érsek műveltségéről”, a legenda magyar vonatkozású részeinek kommentált fordítását lásd *Az államalapítás korának írott forrásai* 170–176.

⁸⁷FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále* 60.

⁸⁸KIRMEIER—SCHNEIDMÜLLER—WEINFURTER—BROCKHOFF (szerk.): *Kaiser Heinrich II. 1002–1024.* 269.

⁸⁹Lásd ezzel kapcsolatban FÖLDVÁRY: *Az esztergomi benedikcionále*

magyar liturgia István kori rendezését, és komoly regensburgi hatását.

BIBLIOGRÁFIA

Kéziratok

Pray-kódex = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1. *Boldvai (?) bencés*
szakramentárium, ún. Pray-kódex, XII. sz.

Németújvári misszale = Németújvár/Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43.
Zágrábi egyházmegye (?) , ún. Németújvári hangjelzett misszale, XIII. sz. eleje

Szent Margit-szakramentárium = Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126. *Dömösi (?)*
bencés szakramentárium, XII. sz. eleje

II. Henrik császár szakramentáriuma = München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 4456. II.
Henrik császár szakramentáriuma (Regensburg, Szent Emmeram-apátság), 1002–1014

Nyomtatványok

Liber missalis secundum breviarium chori ecclesiae Ratisponensis. Regensburg 1485.

Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae, roboratum et
approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino domino Luca
episcopo ... Petrus Liechtenstein, Velence 1511.

Szövegkiadások

SGel = MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB (kiad.):

Liber sacramentorum Romanæ ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris
Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum). Casa Editrice Herder, Roma 1960.
(Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)

SGr =

DÉRI Balázs (kiad.): *Missale Strigoniense 1484.* Argumentum Kiadó, Budapest 2008.
(Monumenta Ritualia Hungarica 1)

Szakirodalom

BOLLA Ilona – ROTTLER Ferenc (szerk.): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem*
forrásaiból I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993. 43–60.

- DOBSZAY László: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in GLATZ Ferenc — KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1988. 151–155.
- DOBSZAY László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, *Zenatudományi dolgozatok* VI. (1984) 7–12.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A liturgiamaғыарáаat nyomai a XV. század előtti Magyarországон. A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan — ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 87–98.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — I.” *Magyar Egyházzene*
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — II.” *Magyar Egyházzene*
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — VI.” *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 339–358.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiатörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Az esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum, Budapest 2014
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Liturgikus könyvek*. Kézirat, é.n., elérhető: <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvaremiklosistvan> (utoljára megtekintve: 2014. december 27.)
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Balassi, Budapest 2000.
- Kaiser Heinrich II. 1002–1024*. (szerk.: Josef KIRMEIER — Bernd SCHNEIDMÜLLER — Stefan WEINFURTER — Evamaria BROCKHOFF). Konrad Theiss Verlag, Augsburg 2002.
- KMTL = KRISTÓ Gyula — ENGEL Pál — MAKK Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. sz.). Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.
- KNIEWALD, Dragutin: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából”, *Magyar Könyvszemle* LXII (1938) 97–112. (ford.: KÜHÁR Flóris OSB)
- KNIEWALD, Dragutin: „Esztergomi Benedictionale”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231. (ford.: KÜHÁR Flóris OSB)
- KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely,

- Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest 1998.
- Liturgikus Lexikon* (szerk. VERBÉNYI — ARATÓ). Budapest 1989
- MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1993.
(Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)
- RADÓ Polikárp OSB: *Libri liturgici manusscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest 1973.
- SRH = SZENTPÉTERY Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Magyar Tudományos Akadémia — Magyar Történeti Társaság, Budapest 1938.
- SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- THOROCZKAY Gábor: „A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig” *Fons* XIX. (2012/4) 409–433.
- TÖRÖK József: „A középkori magyarországi liturgia története”, in *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest 1985. nov. 12 – 1986. febr. 28*. Budapest 1985. 49–66.
- VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása”, *Századok* CXXXII (1998) 222–230.
- VESZPRÉMY László: „Anastasius esztergomi érsek műveltségéről” *Századok* (1985) 137–141.
- VESZPRÉMY László: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink”, in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új Sorozat 3) 121–135.
- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and Translated by William STOREY and Niels RASMUSSEN. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.
- ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Szent István Társulat, Budapest 1904¹. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa 2002².